

KL Plaszow

4 KM OD RYNKU GŁÓWNEGO W KRAKOWIE

materiały edukacyjne

CZĘŚĆ I. HISTORIA KL PLASZOW

Wybór i opracowanie:

Monika Bednarek, Marta Śmietana

WSTĘP

Materiały edukacyjne, które przekazujemy Państwu, są zestawem informacji pomocnych w nauczaniu o KL Plaszow.

Historia niemieckiego nazistowskiego obozu pracy i koncentracyjnego Plaszow jest nieodłącznym składnikiem naszego dziedzictwa, zarówno tego lokalnego, jak i globalnego. Przekazywana w szkołach wiedza na temat tego aspektu wspólnej przeszłości może – w opinii autorów – być pomocna w budowaniu postaw obywatelskich wśród uczniów. Kształcenie o historii KL Plaszow może docelowo pomóc w ograniczaniu wzrostu nastrojów ksenofobicznych i rasistowskich, które niestety są wciąż żywe we współczesnym świecie.

Intencją autorów było stworzenie zestawu umożliwiającego zrealizowanie lekcji w szkołach, zarówno w trybie stacjonarnym, jak i zdalnym. Treści zawarte w materiałach dotyczą kwestii trudnych: śmierci, cierpienia i ludobójstwa – dlatego rekomendujemy je uczniom liceów lub ostatnich klas szkół podstawowych. Jednak ostateczną ocenę w tym względzie pozostawiamy edukatorom.

Przygotowany zestaw (pdf) składa się z trzech części:

- I – historia KL Plaszow,
- II – informacje dla nauczycieli,
- III – prezentacja umożliwiająca przeprowadzenie zajęć

Prezentację podzielono na dwie części: *Wprowadzenie* (przewidziane do realizacji w trakcie jednej godziny lekcyjnej) oraz *KL Plaszow* (dwie godziny lekcyjne).

Twórcy niniejszych materiałów mają nadzieję, że zawarte w nich informacje umożliwią poznanie przez uczniów historii KL Plaszow oraz przeprowadzenie spaceru edukacyjnego z ich udziałem po terenie poobozowym, którego przestrzeń dzięki lekcjom na temat obozu stanie się czytelna dla młodych odwiedzających.

Wszelkie uwagi i pytania do Autorek prosimy kierować na adres mailowy: plaszow@muzeumkrakowa.pl

HISTORIA OBOZU

Niemiecki nazistowski obóz Plaszow został utworzony przez Niemców w październiku 1942 roku na terenie krakowskich dzielnic Podgórze i Wola Duchacka. Pierwsze prace rozpoczęto na obszarze zlokalizowanych w tym miejscu cmentarzy żydowskich. Plaszow powstał jako obóz pracy (*Zwangsarbeitslager Plaszow des SS- und Polizeiführers im Distrikt Krakau* – ZAL Plaszow) i był przeznaczony dla Żydów ze zlikwidowanego w marcu 1943 roku krakowskiego getta. W latach 1943–1944 osadzono w nim także Żydów ocalałych z likwidowanych przez Niemców gett w Bochni, Tarnowie, Wieliczce, Rzeszowie, Przemyślu oraz z obozu pracy w Szebniach. W lipcu 1943 roku Niemcy utworzyli na terenie ZAL także obóz pracy wychowawczej dla Polaków. Przechowywano w nim mieszkańców Krakowa oraz ofiary pacyfikacji podkrakowskich miejscowości.

W styczniu 1944 roku obóz pracy został przekształcony w obóz koncentracyjny (*Konzentrationslager Plaszow bei Krakau* – KL Plaszow). W tym samym roku funkcjonował on również jako obóz przejściowy dla kierowanych do KL Auschwitz węgierskich Żydów. Od wiosny 1944 roku do KL Plaszow przyjeżdżały transporty więźniów z ewakuowanych obozów w dystryktach lubelskim i radomskim. Z KL Plaszow wywożono transporty do innych obozów pracy i koncentracyjnych. Szacuje się, że przez cały okres funkcjonowania obozu przechowywano w nim ponad 35 tysięcy osób, a liczba jego ofiar oceniana jest na około sześć tysięcy. Wśród nich największą grupę stanowili Żydzi – ofiary likwidacji krakowskiego getta oraz złapani na tak zwanych aryjskich papierach – przeznaczeni na śmierć podczas selekcji dokonywanych w obozie. Na terenie KL Plaszow rozstrzeliwano również osadzonych w krakowskim więzieniu przy ulicy Montelupich Polaków, Żydów i osoby innej narodowości. Egzekucje i pochówki odbywały się w trzech miejscach straceń: obok starego cmentarza oraz na terenie dwóch dawnych szańców artyleryjskich, zwanych H-górką i C-dołkiem.

W szczytowym okresie funkcjonowania obozu (połowa 1944 roku) więziono w nim ponad 20 tysięcy osób, a na jego terenie znajdowało się około 200 obiektów: baraków więźniarskich i produkcyjnych, zabudowań gospodarczych,

budynków infrastruktury obozowej, domów i mieszkań zajmowanych przez załogę. Obóz obejmował wtedy obszar około 80 hektarów.

Likwidacja KL Plaszow trwała od sierpnia 1944 roku, gdy Niemcy rozpoczęli wywożenie więźniów i infrastruktury obozowej (części baraków, wyposażenie warsztatów itp.). 14 stycznia 1945 roku ostatnia grupa około 600 więźniów KL Plaszow wyruszyła pieszo w kierunku KL Auschwitz.

Od 19 stycznia do końca 1945 roku na terenie poobozowym stacjonowała Armia Czerwona, pustosząc go. Po jej wyjściu obszar ten stał się dostępny dla każdego, a proces dewastacji postępował.

NAJCZĘŚCIEJ ZADAWANE PYTANIA

▪ Co znajdowało się przed 1942 rokiem na terenie zajęтым pod obóz?

Przed powstaniem obozu na tym terenie znajdowały się dwa szańce i prochownie austriackiej Twierdzy Kraków z XIX wieku oraz dwa cmentarze żydowskie (gminy podgórskiej, założony w 1887 roku, oraz gminy krakowskiej, funkcjonujący od 1932 roku) z budynkami służącymi uroczystościom pogrzebowym i pełniącymi funkcje administracyjne, a także sanatorium żydowskiego Towarzystwa Ochrony Zdrowia w Krakowie dla dzieci zagrożonych gruźlicą. Przy obecnych ulicach Helmana, Jerozolimskiej i Wielickiej stały prywatne domy.

▪ W jakim okresie funkcjonował obóz pracy i koncentracyjny Plaszow?

Obóz pracy przymusowej dla krakowskich Żydów funkcjonował od jesieni 1942 roku, a 10 stycznia 1944 roku został przekształcony w obóz koncentracyjny. Ostatnia grupa więźniów, składająca się z około 600 osób, opuściła KL Plaszow 14 stycznia 1945 roku.

▪ Jaki obszar zajmował obóz i gdzie wytyczono jego ogrodzenie?

W połowie 1944 roku obóz zajmował powierzchnię około 80 hektarów. Jego granica przebiegała od bramy głównej przy ul. Jerozolimskiej, wzdłuż ul. Wielickiej, aż do obecnej ul. Kamieńskiego (wraz z domami przy ul. Pańskiej). Następnie ogrodzenie obozu wytyczono wzdłuż ul. Kamieńskiego, nad granią kamieniołomu „Bonarka”, wzdłuż ul. Swoszowickiej i obecnej drogi dojazdowej do Zbiornika Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji „Krzemionki”, potem na jej przedłużeniu, aż do wapiennika miejskiego.

▪ Z jakich części składał się obóz?

Obóz dzielił się na trzy sektory:

- więźniarski: baraki mieszkalne (osobne dla kobiet i mężczyzn), latryny, część szpitalna oraz gospodarcza (kuchnia, magazyny produktów spożywczych, piekarnia), a także kwarantanna;
- administracyjny, przeznaczony dla załogi obozowej: koszary, komendantura, baraki, garaże, magazyn zrabowanego mienia i domy oficerów SS;
- przemysłowy, w którym mieściły się warsztaty korzystające z niewolniczej pracy więźniów.

▪ **Jakiej narodowości byli więźniowie KL Płaszow i skąd pochodzili?**

Obóz pierwotnie przeznaczony był dla Żydów z likwidowanego getta w Krakowie. Najliczniejszą grupę więźniów stanowili Żydzi z Generalnego Gubernatorstwa, głównie z gett w Krakowie i okolicznych miejscowości. Prócz Żydów w obozie umieszczano także Polaków – podejrzanych o działalność konspiracyjną krakowian oraz mieszkańców podkrakowskich miejscowości. Więziono tu również rodziny romskie. KL Płaszow był ponadto obozem tranzytowym. Trafiły do niego transporty z innych obozów w dystrykcie krakowskim, lubelskim, radomskim, przywożono tu też Żydów z Węgier, których kierowano następnie do KL Auschwitz.

▪ **Czym był podobóz dla Polaków?**

W lipcu 1943 roku na terenie obozu pracy przymusowej Płaszow utworzono odrębną jednostkę, tak zwany obóz pracy wychowawczej dla Polaków. Więziono w nim osoby oskarżane o przynależność do ruchu oporu, przestępstwa administracyjne i pospolite, a także ofiary pacyfikacji podkrakowskich wsi. W styczniu 1944 roku obóz pracy wychowawczej stał się częścią KL Płaszow. Czas odbywania kar (od trzech do sześciu miesięcy) bywał często wydłużany. Liczebność więźniów wynosiła od kilkuset do około trzech tysięcy osób.

▪ **Czy na terenie obozu przebywały osoby nie będące jego więźniami?**

W obozie umieszczano też osoby nie będące formalnie więźniami. W sierpniu 1944 roku przetrzymywano na terenie KL Płaszow kilka tysięcy mężczyzn, których prewencyjnie aresztowano 6 sierpnia w Krakowie w związku z wybuchem powstania warszawskiego (tak zwana czarna niedziela). Ponadto niemieckie formacje policyjne wykorzystywały teren obozu do przeprowadzania egzekucji osadzonych w krakowskich więzieniach, przede wszystkim z więzienia przy ul. Montelupich.

▪ **Jakie prace wykonywali więźniowie na terenie obozu i poza nim?**

Więźniowie KL Płaszow pracowali przy budowie i rozbudowie obozu – rozbierali i niwelowali cmentarze żydowskie, na terenie których założono obóz, byli kierowani do pracy w dwóch kamieniołomach obozowych, przy wznoszeniu nowych obiektów (baraków, koszar załogi, piekarni) czy kopaniu stawów

przeciwpożarowych. Do września 1943 roku więźniowie pracowali także w przedsiębiorstwach i fabrykach położonych poza obozem. Część z nich była osadzona w podobozach zlokalizowanych przy tych zakładach (na przykład Fabryce Naczyń Emaliowanych Oskara Schindlera, Krakowskiej Fabryce Kabli). Pracowali także w znajdujących się na terenie obozu warsztatach szewskich, trykotarskich, metalowych, zegarmistrzowskich, papierniczych, drukarni i szczotkarniach oraz w zakładach krawieckich Juliusa Madritscha.

▪ **Czy i gdzie na terenie obozu odbywały się masowe egzekucje?**

Masowe egzekucje odbywały się w trzech miejscach na terenie obozu: przy północnej granicy starego cmentarza żydowskiego (tak zwany bagier, od pracującej tam koparki) oraz na terenie szańców FS-21 (H-Górka, gdzie obecnie stoi krzyż) i FS-22 (C-Dołek, gdzie obecnie stoi Pomnik Ofiar Faszyzmu). Określenie H-Górka, czyli Hujowa Górka, pochodzi od nazwiska esesmana Alberta Hujera, często dokonującego egzekucji w obozie. Z kolei określenie C-Dołek, czyli Cipowy Dołek, nadali przez analogię temu miejscu sami więźniowie.

▪ **Kim były ofiary egzekucji na terenie obozu?**

Na terenie KL Plaszow ginęli więźniowie obozu oraz osoby przywożone tam przez gestapo wyłącznie na egzekucje (głównie więźniowie polityczni, Żydzi ukrywający się na tak zwanych aryjskich papierach, mieszkańcy pacyfikowanych podkrakowskich miejscowości). W marcu 1943 roku w obozie rozstrzeliwano także Żydów z krakowskiego getta – przeważnie osoby starsze, które nie mogły wykonywać ciężkiej pracy.

▪ **Ile osób poniosło śmierć w obozie?**

Archiwum obozowe zostało zniszczone, dlatego liczba ofiar KL Plaszow i osób pochowanych na jego terenie jest szacunkowa. Na podstawie dostępnych źródeł historycznych ocenia się, że na terenie obozu mogą znajdować się szczątki około pięciu–sześciu tysięcy zabitych podczas wojny, w tym: więźniów obozu, ofiar egzekucji gestapo i likwidacji getta w 1943 roku.

- **Ilu więźniów przeszło przez obóz Plaszow?**

Przez cały okres funkcjonowania obozu więziono w nim w sumie około 30–35 tysięcy osób.

- **Dokąd wywożono więźniów z obozu w trakcie jego funkcjonowania i likwidacji?**

W 1943 roku więźniów obozu pracy wywożono do obozów zlokalizowanych przy dużych fabrykach, między innymi w Pionkach, Skarżysku-Kamiennej, Częstochowie. Od lata 1944 roku, w związku z rozpoczęciem likwidacji KL Plaszow, wysyłano stamtąd transporty do następujących obozów: KL Auschwitz, KL Mauthausen, KL Gross-Rosen i jego podobozu w Brünnlitz, KL Ravensbrück, KL Flossenbürg i KL Buchenwald.

- **Czy członkowie załogi obozu zostali osądzeni po wojnie?**

Po wojnie odbyły się dwa główne procesy, w których sądzono funkcjonariuszy KL Plaszow: proces komendanta Amona Götha, zakończony wyrokiem kary śmierci (egzekucję wykonano 13 września 1946 roku), oraz proces osiemnastu członków załogi obozu, w którym 21 stycznia 1948 roku na karę śmierci skazano Lorenza Landsdorfera, Ferdinanda Glasera, Edmunda Zdrojewskiego i Arnolda Büschera, zaś dwunastu byłych esesmanów otrzymało wyroki długoletniego więzienia. Część funkcjonariuszy w kolejnych latach stawiała również przed polskimi, niemieckimi i austriackimi sądami.

- **Jakie ślady KL Plaszow zachowały się na terenie poobozowym?**

Na obszarze dawnego obozu znajdują się relikty architektoniczne: fragmenty podmurówek budynków, fundamentów baraków, ruiny hali przedpogrzebowej nowego cmentarza żydowskiego oraz piwnice grobowe na terenie starego cmentarza żydowskiego. Jedynym zachowanym w całości obiektem jest tak zwany Szary Dom przy ul. Jerozolimskiej 3. Został zbudowany jako budynek administracyjny nowego cmentarza żydowskiego, a w czasie funkcjonowania obozu mieściły się w nim biura. W piwnicach zlokalizowano natomiast karcer obozowy, który obejmował cele ogólne, ciemnicę i cele-bunkry przeznaczone do odbywania kar na stojąco.

▪ **Ile pomników stoi na terenie byłego obozu? Jakie to pomniki?**

Na obszarze poobozowym znajduje się siedem upamiętnień: krzyż na terenie H-Górki (1947), obelisk pamięci zamordowanych Żydów – ofiar obozu (1947), Pomnik Ofiar Faszyzmu (1964), obelisk pamięci Polaków zamordowanych w egzekucji z 10 września 1939 roku (1984), tablica upamiętniająca węgierskie Żydówki (2000), symboliczna macewa Sary Schenirer (2004) oraz obelisk poświęcony policjantom II RP (2012).

▪ **Gdzie można znaleźć archiwalia związane z historią obozu?**

Relacje i dokumenty dotyczące KL Plaszow znajdują się przede wszystkim w zbiorach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie, Instytutu Pamięci Narodowej, Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie i USC Shoah Foundation w Los Angeles. Muzeum Krakowa w grudniu 2019 roku uruchomiło Archiwum Cyfrowe KL Plaszow (www.ca.muzeumkrakowa.pl), które docelowo stanie się kompendium wiedzy na temat obozu.

WAŻNIEJSZE DATY Z HISTORII KL PLASZOW

- III–VII 1942** ▪ utworzenie obozów pracy dla Żydów, tak zwanych Julagów (*Judenlager*), które znajdowały się w pobliżu rozbudowywanej przez Niemców linii kolejowej: przy ul. Jerozolimskiej (Julag I) i na terenie Prokocimia (Julag II) oraz Bieżanowa (Julag III)
- X 1942** ▪ decyzja Juliana Schernerera, dowódcy SS i policji w dystrykcie Kraków, o budowie obozu pracy przymusowej dla Żydów (*Zwangsarbeitslager Plaszow des SS- und Polizeiführers im Distrikt Krakau – ZAL Plaszow*)
- 11 II 1943** ▪ mianowanie SS-Hauptsturmführera Amona Götha komendantem ZAL Plaszow
- 13 III 1943** ▪ likwidacja getta krakowskiego, w wyniku której do obozu trafiło około ośmiu tysięcy Żydów. W czasie tej akcji Niemcy zabili około dwa tysiące osób, których ciała pochowano w masowym grobie na terenie ZAL Plaszow. Grzebano tam także ofiary egzekucji w obozie. Miejsce to zwane było bagrem, od pracującej tam koparki.
- V 1943** ▪ transporty Żydów z likwidowanych obozów pracy w Kłaju, Czarnym Dunajcu i Nowym Targu do ZAL Plaszow
- VII 1943** ▪ utworzenie obozu pracy wychowawczej dla Polaków w obrębie ZAL Plaszow
- IX 1943** ▪ transporty Żydów ze zlikwidowanych gett w Bochni, Tarnowie, Rzeszowie i Przemyślu do ZAL Plaszow
- IX 1943** ▪ pierwsza egzekucja na tak zwanej H-Górcie (dawny szaniec FS 21); jednocześnie zaprzestano ich wykonywania w dotychczasowym miejscu, na tak zwanym bagrze
- XI 1943** ▪ likwidacja Julagów, przeniesienie więźniów do obozu głównego, a następnie wyślanie ich do obozów pracy

w dystrykcie radomskim: w Skarżysku-Kamiennej i Pionkach (kobiety) oraz Częstochowie (mężczyźni)

- 10 I 1944** ▪ przekształcenie ZAL Plaszow w obóz koncentracyjny (*Konzentrationslager Plaszow bei Krakau*, KL Plaszow)
- II 1944** ▪ transport Żydów ze zlikwidowanego obozu pracy w Szebniach do KL Plaszow
- II 1944** ▪ przeniesienie miejsca straceń na C-dołek (dawny szaniec FS 22) po wypełnieniu ciałami dołów na H-górcie
- III 1944** ▪ utworzenie na polecenie komendanta obozu ochronki dla dzieci (*Kinderheim*)
- 15 IV 1944** ▪ transport ewakuacyjny 1100 Żydów ze zlikwidowanego obozu pracy w Drohobyczu do KL Plaszow
- 7 V 1944** ▪ przeprowadzenie wielkiej selekcji (tak zwanego apelu zdrowotnego), w wyniku której tydzień później około 1400 więźniów, w tym dzieci z *Kinderheimu*, wysłano do KL Auschwitz
- VI–VII 1944** ▪ transporty Żydów z Węgier oraz z likwidowanych obozów w dystrykcie lubelskim i rzeszowskim do KL Plaszow
- VII–X 1944** ▪ transporty ewakuacyjne z KL Plaszow między innymi do KL Gross-Rosen, KL Mauthausen, KL Auschwitz, KL Ravensbrück, KL Buchenwald
- IX 1944** ▪ rozpoczęcie przez Niemców usuwania śladów zbrodni poprzez palenie ciał ofiar egzekucji
- 14 I 1945** ▪ wyprowadzenie ostatniej grupy więźniów KL Plaszow (około 600 osób) w kierunku KL Auschwitz

Kalendarium przygotowano na podstawie:

R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*, Kraków 2009.

POJĘCIA HISTORYCZNE

Generalne Gubernatorstwo, niem. *Generalgouvernement* (GG) – jednostka administracyjno-terytorialna utworzona 26 X 1939 (na mocy dekretu Adolfa Hitlera z 12 X 1939) z części okupowanych ziem polskich, których nie włączono do III Rzeszy. Naczelną władzę w GG sprawował generalny gubernator Hans Frank, który bezpośrednio podlegał kanclerzowi III Rzeszy. Organem wykonawczym natomiast był Urząd Generalnego Gubernatora, przemianowany w grudniu 1940 na rząd Generalnego Gubernatorstwa, na którego czele stał Josef Bühler, pełniący funkcję zastępcy Franka. Rozbudowanym aparatem policyjnym kierowali wyżsi dowódcy SS i policji niemieckiej: Friedrich Wilhelm Krüger, a od 1943 Wilhelm Koppe. Siedziba władz GG mieściła się w Krakowie. Jednostkę tę podzielono początkowo na cztery dystrykty: krakowski, radomski, warszawski, lubelski, a w 1941 utworzono piąty – galicyjski, z siedzibą we Lwowie.

W GG istniał szeroko rozbudowany aparat niemieckiej policji, w ramach której funkcjonowały także Policja Polska Generalnego Gubernatorstwa (zwana potocznie policją granatową) oraz Ukraińska Policja Pomocnicza. Środkiem płatniczym były początkowo banknoty polskie i bony Kas Kredytowych Rzeszy, a od kwietnia 1940 złote emitowane przez Bank Emisyjny w Polsce.

Głównym celem Niemiec była całkowita germanizacja terenów GG poprzez eksterminację ludności i zniszczenie polskiego dorobku kultury. W pierwszym etapie okupacji terytorium to stanowiło bazę surowcową i rolniczą oraz rezerwuuar taniej siły roboczej dla III Rzeszy. Po zakończeniu wojny Polacy mieli zostać przesiedleni na Syberię, a ich miejsce zająć osadnicy niemieccy (Generalny Plan Wschodni – *Generalplan Ost*).

Prawa polskich obywateli zostały radykalnie ograniczone, a ludność żydowską pozbawiono jakiegokolwiek ochrony prawnej. 31 X 1939 Hans Frank wprowadził karę śmierci za wszelkie czyny, które mogły być uznane przez okupanta za wymierzone przeciwko Niemcom. Niemieckie władze stosowały szeroki wachlarz represji wobec mieszkańców GG – między innymi dokonywały konfiskat publicznych i prywatnych majątku, ograniczały uprawnienia zawodowe, wprowadziły zakaz działalności szkół wyższych

i średnich ogólnokształcących, zaś z programów szkół podstawowych i zawodowych usunięto naukę historii, geografii i literatury.

Okupanci uniemożliwiali Polakom i Żydom prowadzenie życia społecznego, religijnego i kulturalnego, a także odbierali im swobody poruszania się. Wprowadzono ścisły nadzór nad nauczaniem religii w szkołach, księżom zakazano udzielania chrztu Żydom i udzielania posług religijnych w więzieniach. Duchowieństwo katolickie odmówiło współpracy z nazistami, wskutek czego zostało poddane licznym represjom. W efekcie w Polsce zginęło najwięcej duchownych katolickich spośród krajów okupowanych przez III Rzeszę. Ponadto rozwiązano polskie organizacje polityczne, zawodowe, społeczno-kulturalne, sportowe, a ich majątek stał się własnością III Rzeszy. Wprawdzie w 1940 władze GG zgodziły się na powstanie polskiej organizacji charytatywnej – Rady Głównej Opiekuńczej, jednak jej działalność stale spotykała się z utrudnieniami ze strony okupanta.

Do represji wymierzonych w polską ludność zaliczyć należy również zamknięcie muzeów, teatrów i większości bibliotek (ich zbiory rozgrabiono i zdewastowano), konfiskatę odbiorników radiowych, likwidację wydawnictw polskich oraz zakaz wydawania przedwojennej prasy. Publikowano jedynie druki propagandowe i prasę gadzinową (wydawaną przez okupacyjną administrację). Polacy mogli oglądać w kinach, teatrach i operach jedynie zaakceptowane przez aparat propagandy rewie, operetki, lekkie komedie i filmy.

Naziści zagrabili i zdewastowali wiele dzieł miejscowej kultury, wskutek czego Polska poniosła ogromne straty. W GG działał specjalny pełnomocnik dla zabezpieczenia skarbów sztuki i kultury. Dobra uznane za „wartościowe” były przejmowane przez powołany decyzją Franka Urząd Powierniczy dla Generalnego Gubernatorstwa. Dzieła kultury polskiej, których nie zakwalifikowano jako „niemieckie” czy „wartościowe”, systematycznie niszczone. W Generalnym Gubernatorstwie kontynuowano eksterminację polskich elit (*Intelligenzaktion*, akcja AB, *Sonderaktion Krakau*). Na chłopów z kolei nałożono wysokie kontyngenty, czyli obowiązkowe dostawy produktów rolnych i hodowlanych na rzecz III Rzeszy. Przez cały okres okupacji

dokonywano ponadto indywidualnych i zbiorowych egzekucji, łapanek, deportacji do niemieckich obozów i więzień oraz masakr ludności polskiej i żydowskiej (pacyfikacje).

Z ziem wcielonych do Rzeszy przesiedlono do GG 1,2 miliona Polaków i Żydów, zaś w drugą stronę wywieziono na roboty przymusowe ponad milion obywateli polskich. Przeprowadzono masowe wysiedlenia ludności polskiej z obszarów zajmowanych przez Wehrmacht w celu utworzenia na nich obozów koncentracyjnych, względnie przygotowania tych terenów pod niemieckie osadnictwo (przykładem może być Zamojszczyzna).

Okupanci uczynili Generalne Gubernatorstwo miejscem masowej zagłady Żydów. Wprowadzono tam w życie cały system piętnowania, poniżania i obrażania ich godności ludzkiej oraz ograbiania z majątku. Bezwzględnie egzekwowano wobec nich przymus pracy, tworząc liczne obozy, których więźniowie ginęli w wielkiej liczbie. W 1940 ludność żydowską skoncentrowano w gettach. Po podjęciu decyzji o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej” (*Endlösung der Judenfrage*) władze III Rzeszy wybrały wschodnie dystrykty GG na centrum rozpoczętej wiosną 1942 akcji „Reinhardt”, której efektem było utworzenie obozów zagłady w Bełżcu, Sobiborze, Treblince i na Majdanku.

Realizację niemieckiej polityki okupacyjnej utrudniał rozwijający się w GG ruch oporu, skupiony wokół Polskiego Państwa Podziemnego. Jego członkowie ukrywali ludzi poszukiwanych przez aparat terroru, chronili dobra kultury przed zniszczeniem, prowadzili tajne nauczanie, wydawali prasę konspiracyjną, a także organizowali akcje dywersyjne oraz sabotażowe. Podjęto również walkę partyzancką, prowadzoną przez Armię Krajową, Bataliony Chłopskie, Narodowe Siły Zbrojne, Armię Ludową i inne podziemne organizacje). Mimo terroru niektórzy Polacy udzielali spontanicznej i zorganizowanej pomocy systematycznie prześladowanym i mordowanym przez okupanta Żydom.

W 1943 roku wybuchły powstania w gettach warszawskim i białostockim, rok później powstanie warszawskie, zaś na Zamojszczyźnie działania partyzanckie stanowiły przeszkodę w przeprowadzaniu przez nazistów

wysiedleń i masakry ludności polskiej. Generalne Gubernatorstwo istniało do wycofania się Niemców ze środkowej Polski w styczniu 1945 roku.

Gestapo w Krakowie – w Domu Śląskim przy ul. Pomorskiej 2 w latach 1939–1945 mieściła się siedziba niemieckiej Komendy Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (*Kommandeur der Sicherheitspolizei – Sipo – und des Sicherheitsdienst – SD*) dystryktu krakowskiego Generalnego Gubernatorstwa (GG). W budynku tym znajdowały się biura komórek organizacyjnych Sipo i SD, w tym Gestapo. Niemiecka Tajna Policja Państwowa (*Geheime Staatspolizei – Gestapo*) stanowiła wydział IV struktury organizacyjnej Sipo i SD. Jej funkcjonariusze prowadzili śledztwa i przesłuchania aresztowanych na I i II piętrze Domu Śląskiego. W piwnicach do dzisiaj zachowały się trzy cele aresztu, na ścianach których widnieją inskrypcje wykonane przez więźniów. Do zadań Gestapo zaliczyć należy zwalczanie przeciwników niemieckiej władzy okupacyjnej oraz kontrolowanie i inwigilację grup społecznych i zawodowych uznawanych za niebezpieczne. Aresztowanych przywożono z więzienia policyjnego przy ul. Montelupich 7, a także bezpośrednio z miejsc zatrzymania.

Gestapo, ze względu na zakres działalności oraz metody prowadzenia śledztw i przesłuchań, było główną formacją policyjną odpowiedzialną za stosowanie terroru wobec mieszkańców GG, przede wszystkim Polaków i Żydów. Funkcjonariusze Sipo i SD odpowiadali za działania wymierzone w polską inteligencję – akcję aresztowania profesorów wyższych uczelni w Krakowie 6 XI 1939 (*Sonderaktion Krakau*) i akcję A-B w okresie od kwietnia do lipca 1940 – a także za systematyczną inwigilację i aresztowania osób podejrzewanych o działalność niepodległościową, w tym masowe zatrzymania i łapanki (jak ta z 3 V 1940). Funkcjonariusze tak zwanego referatu żydowskiego Gestapo przeprowadzali wysiedlenia Żydów z Krakowa w 1940, prowadzili śledztwa i inwigilację członków Żydowskiej Organizacji Bojowej, poszukiwali osoby nielegalnie ukrywające się poza gettem. Brali również udział w akcjach wysiedleńczych z getta do obozu zagłady w Bełżcu oraz w likwidacji getta w Krakowie w dniach 13–14 marca 1943.

Gestapo przez cały okres swego funkcjonowania zwalczało także żołnierzy Związku Walki Zbrojnej, a później Armii Krajowej (ZWZ-AK). Systematyczną akcją inwigilacji i aresztowań prowadzono wśród działaczy Rady Głównej Opiekuńczej i pracowników Kurii Metropolitarnej w Krakowie. 16 IV 1942 w wyniku obławy na oficerów rezerwy Wojska Polskiego aresztowano około dwa tysiące osób, które w większości wywieziono następnie do KL Auschwitz. Tego samego dnia w Kawiarni Plastyków zatrzymano 198 osób, w tym wielu artystów, które po pobycie w więzieniu przy ul. Montelupich zostały wysłane do KL Auschwitz, gdzie 27 V 1942 rozstrzelano je.

Na podstawie dekretu generalnego gubernatora Franka z 2 X 1943 *O zwalczaniu aktów gwałtu na niemieckie dzieło odbudowy w Generalnym Gubernatorstwie* zwiększono uprawnienia sądów doraźnych w GG. Na jego mocy wszystkie czyny wymierzone we władzę i jej funkcjonariuszy podlegały karze śmierci. Nazwiska skazanych podawano do publicznej wiadomości za pomocą obwieszczeń szefa Sipo i SD dystryktu krakowskiego. Egzekucje prowadzono na terenie miasta, na obszarze ZAL-KL Płaszow oraz w podkrakowskich miejscowościach. 6 VIII 1944 w związku z wybuchem powstania w Warszawie zatrzymano prewencyjnie około sześciu tysięcy mężczyzn, których w większości osadzono w KL Płaszow. Do końca okupacji realizowano masowe aresztowania i rozstrzelania więźniów. Ostatnią egzekucję 79 osób, głównie mieszkańców okolicy i więźniów Montelupich, przeprowadzono 15 I 1945 na Dąbiu.

Sipo i SD opierały swoją działalność na szeroko rozbudowanym systemie informacyjnym, sieci agentów i szpiegów oraz donosach. Aresztowanych przewożono zwykle do więzienia przy ul. Montelupich, a stamtąd po kilku (niekiedy kilkunastu) dniach doprowadzano na przesłuchania na ul. Pomorską. Na początku 1941 drugi ośrodek przesłuchań zorganizowano na terenie więzienia, a od 1942 także w Domu Ubogich im. Helclów, gdzie znajdował się oddział kobiecy więzienia. Metody prowadzenia przesłuchań zależały od prowadzącego je funkcjonariusza, charakteru sprawy czy rodzaju zebranego materiału śledczego. Normą było jednak wymuszanie zeznań i stosowanie tortur. Poddawanych kilkakrotnym przesłuchaniom zatrzymanych umieszczano także na terenie Domu Śląskiego w celach urządzonych w piwnicach.

Po zakończeniu śledztwa aresztowani byli niekiedy zwalniani lub osadzani na podstawie wyroków sądów doraźnych w więzieniu, obozie pracy bądź obozie koncentracyjnym. Skazanych na karę śmierci rozstrzeliwano w egzekucjach, również na terenie więzienia przy ul. Montelupich.

Ofiary Gestapo upamiętniono tablicą pamiątkową na ścianie Domu Śląskiego, zachowując także inskrypcje i napisy pozostawione przez więźniów w dawnych celach aresztu. W 1981 staraniem środowisk kombatanckich i byłych więźniów powstało muzeum opiekujące się tym miejscem (obecnie działające jako Ulica Pomorska – oddział Muzeum Krakowa).

—

Getto w Krakowie – żydowskie getto w Krakowie zostało utworzone na terenie dzielnicy Podgórze dekretem gubernatora dystryktu krakowskiego Otto Wächtera z 3 III 1941. Ludność nieżydowska miała opuścić swoje mieszkania do 20 III 1941. Zamiast dotychczasowych trzech tysięcy mieszkańców w „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej” przebywało blisko 20 tysięcy osób, zatem getto było bardzo zatłoczone. Otoczono je murem, którego zwieńczenia miały kształt macew – żydowskich nagrobków.

Prowadziły do niego cztery bramy:

- I – na rogu ul. Limanowskiego i Rynku Podgórskiego,
- II – na końcu ul. Limanowskiego,
- III – między ul. Lwowską a Józefińską,
- IV – między ul. Kącik a pl. Zgody.

Przez tę ostatnią odbywał się przemyt żywności (szmugiel) na największą skalę. Na terenie getta funkcjonowały dwie linie tramwajowe: nr 3 i nr 6.

Rolę pośrednika między ludnością żydowską a władzami niemieckimi pełniła Rada Żydowska (*Judenrat*). Porządku w getcie pilnowało OD (Żydowska Służba Porządkowa). W getcie działały różne organizacje i instytucje, między innymi Żydowska Samopomoc Społeczna, Zakład Sierot Żydowskich, Zakład Kąpielowy, kuchnie społeczne, punkty usługowe. Panował głód, aprowizacja odbywała się na podstawie przydzielanych kart żywnościowych. W getcie przeprowadzono dwie wielkie akcje

wysiedleńcze (od 30 do 8 czerwca 1942 roku i w dniach 27–29 października tego samego roku), wskutek których 11,5 tysiąca Żydów zostało wywiezionych i zamordowanych w obozie zagłady w Bełżcu.

Getto zostało zlikwidowane 14 III 1943. Podczas akcji likwidacyjnej Niemcy zamordowali około dwóch tysięcy ludzi, tyle samo zostało wysłanych do KL Auschwitz, zaś pozostali – około osiem tysięcy – trafili do nowo powstałego obozu pracy przymusowej Plaszow w Krakowie.

—

Göth Amon Leopold (1908–1946) – SS-Hauptsturmführer, od 1940 roku służył w Waffen-SS, następnie w sztabie O. Globocnika (dowódcy SS i policji w dystrykcie lubelskim, kierującego akcją „Reinhardt”).

Od 11 lutego 1943 roku do 6 września 1944 roku był komendantem ZAL-KL Plaszow, pełniąc tę funkcję najdłużej spośród wszystkich pięciu dowódców obozu. W 1943 dowodził likwidacją getta w Krakowie i Tarnowie. 1 VIII 1943 awansował do stopnia SS-Hauptsturmführera. W obozie mieszkał w przedwojennej willi „Pod Skatą” przy obecnej ul. Heltmana. Osobiście rozstrzeliwał więźniów obozu.

13 IX 1944 został aresztowany przez SS pod zarzutem korupcji. Po wojnie sądzony w dniach od 27 sierpnia do 5 września 1946 roku przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w Krakowie i skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano 13 IX 1946 w więzieniu przy ulicy Montelupich.

—

III Rzesza (niem. *Drittes Reich*) – powszechnie używana w latach 1933–1945 nazwa państwa niemieckiego pod rządami Adolfa Hitlera i NSDAP – Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (niem. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*). Oficjalna nazwa państwa brzmiała Rzesza Niemiecka (*Deutsches Reich*), a od 1938 roku (po Anslussie Austrii) używano także nazwy Rzesza Wielkoniemiecka

(*Großdeutsches Reich*). Terminy III Rzesza i Tysiącletnia Rzesza były wykorzystywane przez propagandę narodowosocjalistyczną.

Kapo – w tak zwanym samorządzie więziarskim określenie więźnia pełniącego funkcję nadzorca komanda. Etymologię tej nazwy wywodzi się zazwyczaj od włoskiego słowa *capo* – „głowa”, „szef”. Kapo odpowiadali za dyscyplinę i utrzymanie tempa pracy podległych mu więźniów. W związku z tym posiadali praktycznie nieograniczoną władzę, a zatem mogli dowolnie karać osadzonych, popędzać ich kijem, a nawet zabijać. Wielu kapo odznaczało się szczególnym okrucieństwem, mającym na celu zastraszenie i sterroryzowanie więźniów. Do ich obowiązków należały ponadto nadzór nad formowaniem komand i meldowanie o ich stanie liczbowym oraz zapobieganie ucieczkom. Po powrocie więźniów do obozu i wieczornym apelu ich rolę przejmowali blokowi. Kapo mieszkali oddzielnie, zazwyczaj wraz z innymi uprzywilejowanymi więźniami.

Komando (placówka) – więziarska grupa robocza, licząca od kilku do ponad tysiąca osób. Nadzór nad nią sprawowali esesman oraz podlegający mu więźniowie funkcyjni.

W pierwszych miesiącach budowy obozu komanda pracowały przy wznoszeniu baraków i niwelacji gruntu na terenie cmentarzy. Do września 1943 roku grupy te pracowały także poza KL Plaszow. Zajmowały się też obsługą samego obozu: administracją, kuchnią, magazynami, a także warsztatami obozowymi. Przeżycie więźnia w dużej mierze zależało od komanda, do którego został przydzielony. Najbardziej pożądane były tak zwane dobre komanda: biura, magazyny, kuchnie czy łaźnie. Do najgorszych należały te, których więźniowie wykonywali prace na zewnątrz: w kamieniołomach, przy budowie dróg, kopaniu stawów przeciwpożarowych, niwelacji terenu, transporcie materiałów budowlanych itp. Szczególną grupą roboczą było *Strafkommando* (karne komando), pracujące na akord w kamieniołomie.

—

Lista Schindlera – amerykański film (dramat wojenny) z 1993, w reżyserii Stevena Spielberga, którego akcja rozgrywa się w Krakowie podczas II wojny światowej. Powstał na podstawie powieści Thomasa Keneally'ego *Schindler's Ark* („Arka Schindlera”), wydanej w 1982. W Polsce książka ukazała się w 1993 pod tytułem *Lista Schindlera*. Film jest opartą na faktach opowieścią o wojennej działalności Niemca Oskara Schindlera i prowadzonej przez niego w Krakowie w latach 1939–1945 fabryce naczyń emaliowanych.

—

Oskar Schindler (1908–1974) był sudeckim Niemcem – pochodził z Zwittau na Morawach (obecnie Svitavy). Przed wojną pracował jako przedstawiciel handlowy, był członkiem Partii Niemców Sudeckich (*Sudetendeutsche Partei*, SDP) oraz agentem Abwehry – niemieckiego wywiadu wojskowego. W 1938 władze czechosłowackie aresztowały go za działalność wywiadowczą na terenie Polski i Czechosłowacji. Zwolniono go po aneksji Sudetów przez III Rzeszę, wtedy Schindler wstąpił do NSDAP.

We wrześniu 1939 Schindler przybył do Krakowa i został powiernikiem sklepu z garnkami S. Wienera przy ul. Krakowskiej oraz fabryki „Rekord” przy ul. Lipowej, którą przekształcił w Niemiecką Fabrykę Wyrobów Emaliowanych (*Deutsche Emailwarenfabrik*, DEF). Po rozbudowie zakładu rozpoczął w nim produkcję naczyń emaliowanych oraz materiałów zbrojeniowych. Fabryka przynosiła dochody głównie z produkcji na rzecz armii niemieckiej oraz z handlu na czarnym rynku. Działalność DEF była ułatwiona dzięki wykorzystaniu środków oraz wiedzy i umiejętności przedwojennych żydowskich właścicieli i wspólników „Rekordu”, głównie Abrahama Bankiera i Salomona Wienera. Ich współpraca z Schindlerem umożliwiła prowadzenie produkcji, zatrudnienie w fabryce wielu robotników żydowskich, a w 1943 budowę podoboju KL Plaszow i skoszarowanie w nim kilkuset więźniów pracujących w DEF i innych fabrykach na terenie Zabłocia. Dzięki lepszym warunkom pracy i wyżywieniu, zapewnianym także przez Oskara Schindlera, mogli przetrwać pobyt w obozie.

Lista Schindlera pokazuje okoliczności tych starań niemieckiego przedsiębiorcy na szerokim tle wojennych losów krakowskich Żydów. Jesienią 1944, w związku z ewakuacją KL Plaszow, Schindler przeniósł fabrykę zbrojeniową wraz z pracownikami do Brünnlitz (obecnie Brněnec) na Morawach, gdzie funkcjonowała aż do wyzwolenia tamtejszego obozu pracy (podobozu KL Gross-Rosen) w maju 1945 .

W filmie Stevena Spielberga Schindler osobiście dyktuje swojemu żydowskiemu księgowemu, Izaakowi Sternowi, listę osób przeznaczonych do transportu z KL Plaszow do Brünnlitz. W rzeczywistości taka lista nigdy nie powstała. Natomiast w październiku 1944, kiedy zapadła decyzja o wystaniu żydowskich pracowników DEF do Brünnlitz, w biurze zastępcy komendanta KL Plaszow do spraw wykorzystywania siły roboczej, SS-Hauptscharführera Franza Josefa Müllera, sporządzono imienny wykaz tysiąca więźniów: siedmiuset mężczyzn i trzystu kobiet. Na polecenie Schindlera dopisywano do niego także ich przebywające w obozie rodziny, bez względu na wiek, stan zdrowia i kwalifikacje. Znalazło się na niej też kilkudziesięciu więźniów pracujących w zakładach konfekcyjnych Juliusa Madritscha. Listę sporządziło ostatecznie kilka osób, w tym zastępca F.J. Müllera, odeman Marcel Goldberg, który za duże sumy pieniędzy dopisywał do niej swoich protegowanych, często przy tym skreślając innych więźniów.

15 X 1944 z KL Plaszow do KL Gross-Rosen wysłano transport kilku tysięcy więźniów, wśród których znalazło się około 700 mężczyzn przeznaczonych do pracy w fabryce Schindlera w Brünnlitz. Po kilku dniach zostali przekazani do tamtejszego podobozu. 20 X 1944 odprawiono transport z KL Plaszow do KL Auschwitz, w którym znajdowało się 300 kobiet przeznaczonych do pracy w AL Brünnlitz. Na miejscu zostały rozdzielone i umieszczone w różnych barakach, a do Brünnlitz odesłano je dopiero po trzech tygodniach. Dzięki operacji przeniesienia fabryki zbrojeniowej na Morawy, ludzie ci zostali uratowani.

Spis ocalałych dzięki działaniom Oskara Schindlera nazwano po wojnie „listą Schindlera”. Istnieje kilka wykazów więźniów podobozu w Brünnlitz, sporządzonych na potrzeby administracji KL Gross-Rosen. Pierwszy, z 21 X 1944,

zawiera imiona i nazwiska 700 mężczyzn z obozu Gross-Rosen, którzy mieli zostać wysłani do Brünnlitz. Inną listę przygotowano 18 IV 1945 na polecenie władz centralnych KL Gross-Rosen. Zawiera 1200 nazwisk, gdyż znaleźli się na niej wszyscy więźniowie obozu w Brünnlitz, w tym Żydzi z obozu w Goleszowie, którzy dotarli na Morawy w 1945.

Nazizm – skrajna, niemiecka odmiana faszystów i ideologia NSDAP (potem też system państwowy III Rzeszy), opierająca się na rasizmie (a zwłaszcza antysemityzmie) połączonym z kultem narodu niemieckiego (teoria rasy panów), antykomunizmie, bezwzględnej dyktaturze i wizji militarnego podboju świata; szerzenie tej ideologii, która doprowadziła do wybuchu II wojny światowej, i posługiwanie się jej symbolami jest w wielu krajach prawnie zabronione.

Obozy koncentracyjne (*Konzentrationslager, KL, KZ, kazet*) – powstała w latach 1933–1945 na terenie III Rzeszy i okupowanych przez nią europejskich krajów sieć obozów, podzielonych zgodnie z przeznaczeniem na trzy typy. Najwcześniej powstały obozy koncentracyjne – miejsca odosobnienia dla politycznych przeciwników nazistów, tak zwanych elementów aspołecznych oraz więźniów kryminalnych. Początkowo zakładano je na terenie III Rzeszy (między innymi KL Dachau, KL Sachsenhausen czy KL Buchenwald), a następnie w innych krajach okupowanych. Na terenie Generalnego Gubernatorstwa funkcjonowały KL Warschau (Gęsiówka), KL Lublin (Majdanek) i KL Płaszów.

Obozy pracy (*Arbeits/Zwangsarbeitslager – AL/ZAL*) – obozy zakładane na potrzeby fizycznej i ekonomicznej eksploatacji więźniów-robotników przymusowych. Tworzono je najczęściej przy zakładach produkujących na potrzeby armii niemieckiej, a także w związku z zapotrzebowaniem zgłaszanym

przez różne gałęzie przemysłu. Niewolnicza praca więźniów często prowadziła do ich eksterminacji.

Obozy zagłady – były zakładane przez III Rzeszę na terenie okupowanej Polski w celu natychmiastowej eksterminacji Żydów oraz Romów i Sinti. Utworzono je w ramach akcji „Reinhardt”, będącej częścią planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” w Europie. W obozach tych mordowani byli Żydzi z Polski i całej Europy. Jako pierwszy został uruchomiony 8 XII 1941 obóz w Chełmnie nad Nerem (Kulmhoff). W kolejnym roku na terenie Generalnego Gubernatorstwa powstały obozy zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince. Zajmowały one stosunkowo niewielką powierzchnię, na której znajdowała się infrastruktura niezbędna do eksterminacji. Ofiary grzebano w masowych grobach. Wraz z likwidacją obozów ciała ekshumowano i palono w celu zatarcia śladów zbrodni, zaś teren poobozowy zalesiano.

Masowe mordy Żydów odbywały się również w obozach koncentracyjnych KL Lublin (Majdanek) i KL Auschwitz, który był największym ośrodkiem zagłady w Europie.

SS (*Die Schutzstaffeln der NSDAP*, Sztafety Ochronne NSDAP) – uzbrojona i umundurowana formacja niemieckiej partii narodowosocjalistycznej (NSDAP). SS powstało w 1925, gdy Hitler po wyjściu z więzienia zlecił zorganizowanie gwardii przybocznej pod nazwą Schutzstaffeln. Na jej czele stał Reichsführer SS, którym w latach 1929–1945 był Heinrich Himmler. W 1929 organizacja liczyła około 280 członków, jednak w kolejnych latach ta liczba szybko wzrastała. W 1932 w jej szeregach znajdowało się już około 52 tysięcy osób, a dwa lata później ponad 200 tysięcy.

SS pełniło funkcję policji wewnątrzpartyjnej i wywiadu politycznego, a jego funkcjonariusze służyli w obozach koncentracyjnych (w 1945 roku 30 tysięcy osób) i policji niemieckiej. Od początkowego okresu II wojny światowej

w strukturze organizacyjnej SS funkcjonowało 12 głównych urzędów, w tym Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA), Główny Urząd Administracyjno-Gospodarczy (WVHA, w marcu 1942 roku włączono do niego Inspektorat Obozów Koncentracyjnych, Rasy i Osadnictwa – RuSHA), Komisariat Rzeszy ds. Umacniania Niemczyzny (RKFDV), Główny Urząd Policji Porządkowej (Or-Po). Ponadto w ramach SS działało stowarzyszenie Lebensborn – oficjalnie jako instytucja charytatywna, w rzeczywistości było ono odpowiedzialne za nazistowską politykę rasową.

Członkowie SS brali udział w akcjach eksterminacyjnych w ramach Einsatzgruppen (grup operacyjnych Sipo i SD) oraz jako Siły Zbrojne SS (Waffen-SS) w walkach frontowych. Funkcjonariusze organizacji zajmowali kluczowe stanowiska we władzach krajów okupowanych przez Niemcy, gdzie odpowiadali za organizowanie terroru, eksploatację niewolniczej siły roboczej i eksterminację Żydów. Podczas procesu norymberskiego SS została uznana za organizację zbrodniczą.

Wachmani – Oddziały Wartownicze dowódcy SS i policji na dystrykt lubelski (Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers in Distrikt Lublin, nieformalnie nazywani: Trawniki Männer, Askarysi, Hiwisi, Ukraińcy, czarni) – utworzona w 1941 przez O. Globocnika formacja, złożona przede wszystkim z sowieckich jeńców wojennych (Ukraińców, Łotyszy, Litwinów, etnicznych Rosjan) i volksdeutschów, przeszkolonych w obozie szkoleniowym w Trawnikach (SS – *Ausbildungslager Trawniki*).

Ich głównym zadaniem miał być udział w eksterminacji Żydów w Generalnym Gubernatorstwie. Uczestniczyli także w akcjach wysiedleńczych z gett i masowych egzekucjach, ponadto wchodzili w skład załogi niemieckich obozów na terenie GG, a następnie na terenie III Rzeszy. Przez obóz w Trawnikach przeszło około pięciu tysięcy rekrutów.

Żydowska Służba Porządkowa (*Jüdischer Ordnungsdienst, OD*)

– rodzaj straży porządkowej powoływanej na polecenie okupanta przez Rady Żydowskie (Judenraty) w gminach żydowskich, a później w gettach. Funkcjonariuszy OD nazywano potocznie „odemami”. OD wykonywała zadania przydzielane przez Judenrat i Gestapo, brała udział w akcjach wysiedleńczych z gett do obozów zagłady. W Krakowie OD została powołana przez Judenrat 5 VII 1940. Na czele organizacji stanął Symche Spira. Posterunek Żydowskiej Służby Porządkowej na terenie getta mieścił się wraz z podręcznym aresztem przy ul. Józefińskiej 17.

Po likwidacji getta OD pełniła swoje zadania do września 1943, a następnie została przeniesiona do ZAL Płaszow. Na terenie obozu odemani zajmowali baraki nr 13 i 14. W drugim z nich znajdowało się więzienie wewnętrzne z około 20 celami. Osadzeni będący członkami OD należeli do najważniejszych więźniów funkcyjnych w obozie. Na ich czele stał Wilhelm Chilowicz, a jego zastępcą był Maurycy Finkelstein. Odemani cieszyli się złą opinią wśród innych więźniów, poza nielicznymi wyjątkami uznawano ich za skorumpowanych i nadgorliwie wypełniających niemieckie rozkazy.

BIBLIOGRAFIA

Plaszow – odkrywanie, red. Baran M., Kraków 2016,
<http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

Bau J., *Czas zbeszczeszczenia. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Kraków 2006.

Bednarek M. i in., *Kraków – czas okupacji 1939-1945*, Kraków 2012.

Bieberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, postł. Kieta M., Kraków 1985.

Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym, red. Blumental N. i in., Warszawa – Łódź – Kraków 1947.

W 3-cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie (13.III.1943 – 13.III.1946), red. Borwicz M., Rost N., Wulf J., Kraków 1946.

Chwalba A., *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002.

Frister R., *Autoportret z blizną*, Warszawa 1996.

Karski K., *KL Plaszow. Archeologia miejsca pamięci*, Kraków 2019.

Kiełkowski R., *...Zlikwidować na miejscu! Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, Kraków 1981.

Knoll R., *Dziennik*, wstęp i oprac. J. Kowalska-Reder, Warszawa 2013.

Kotarba R., *Niemiecki obóz w Płaszowie (1942-1945)*, Warszawa–Kraków 2009.

Kotarba R., *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945. Przewodnik historyczny*, Kraków 2016, <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/35651,Niemiecki-oboz-w-Plaszowie-1942-1945-Przewodnik-historyczny-wydanie-II-poprawion.html>.

Müller-Madej S., *Oczami dziecka. Wspomnienia z dzieciństwa w getcie i obozach koncentracyjnych*, Kraków 1996.

Nelken H., *Pamiętnik z getta w Krakowie*, przedm. Hausner G., Toronto 1987.

Pankiewicz T., *Apteka w getcie krakowskim*, Kraków 2007.

Pemper M., *Prawdziwa historia listy Schindlera*, spisały Hertling V. i Müller E., przekł. Kuć A., Warszawa 2006.

Pióro A., *Getto krakowskie 1941–1943. Przewodnik po terenie byłego getta*, Kraków 2005.

Stendig J., *Płaszów. Ostatnia stacja krakowskiego żydostwa*, do dr. przygotowała Bednarek M., Kraków 2020.

Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*, red. Radziwończyk K., Kraków 1974.

Zbroja B., *Hala przedpogrzebowa cmentarza żydowskiego przy ul. Jerozolimskiej w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, t. LXIX, 2003, s. 171–186.

Zbroja B., *Miasto umarłych. Architektura publiczna Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie w latach 1868–1939*, Kraków 2005.

Zimmerer K., *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie niemieckiej okupacji*, Kraków 2017.

Zimmerer K., *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 2004.

Zvi-Zimmermann H., *Przeżyłem, pamiętam, świadczę*, Kraków 1997.

POLECANE STRONY INTERNETOWE

<http://www.ca.muzeumkrakowa.pl/>

<https://ocalicpamiec.mhk.pl/>

<https://sfi.usc.edu/what-we-do/collections>

<http://auschwitz.org/media/slownik-pojec>

FILMY

Obóz Płaszów, reż. E. Świąt-Kucybała –

<https://www.youtube.com/watch?v=JxU1MMTyFI>